

СТУДІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ЗОЛОТОЇ ОРДИ В УКРАЇНІ

Тетяна ПОЗИВАЙ (Кіровоград)

У статті розглядаються наявні відомості про міста й городища періоду Золотої Орди в Україні.

The paper is view how the problem of research of archaeological monuments of Gold Horde is studied in contemporary archaeology.

Вивчення золотоординського періоду на території України залишається актуальним у сучасній науці. На особливу увагу заслуговує проблема дослідження археологічних пам'яток. В історіографії помітний спрощений підхід до археологічного вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні. У радянський час розкопки велися переважно на Лівобережній Україні. В останні десятиліття вони помітно активізувалися. Метою цієї роботи є систематизація наявних на сьогодні день відомостей про археологічні пам'ятки періоду Золотої Орди в Україні, зокрема на Правобережжі, та ступінь їхньої вивченості.

Найбільше уваги в археологічному плані приділялося вивченню міст центрального регіону Золотої Орди – Поволжя. Поява в монголів у XIII – XIV ст. міст диктувалася певними економічними, політичними та культурними потребами розвитку держави. Визначення кількості міст і з'ясування їхнього розподілу по величезній території держави дає змогу говорити про ступінь поширення осілості, проливає світло на деякі сторони внутрішнього адміністративно-політичного устрою, відповідає на ряд питань, пов'язаних з економікою (виявлення центрів ремесла й торгівлі, караванних шляхів і т. ін.) Дослідники зазначають, що розробка цього напрямку має не лише практичне, але й велике теоретичне значення для загальноісторичного розуміння поширення містобудівництва в західному крилі Золотої Орди та зміцнення економічного і політичного впливу на підвладній території через посередництво міст [13, 45].

Проведені останніми роками археологічні дослідження значно доповнили вміщені в нечисленних писемних джерелах відомості про золотоординські міста. Поряд з цим нумізматичні дані й середньовічні географічні карти, що збереглися, уможливають конкретизувати отримані під час розкопок матеріали й ідентифікувати деякі археологічні пам'ятки з певними населеними пунктами. Прикаспійські та причорноморські степи здавна були опановані кочовиками й до приходу монголів не знали розвинутої містобудівної культури. Декілька міст, що з'явилися тут в часи Хазарського каганату, за своїм виглядом “дуже нагадували звичайні кочів'я” [16, 39]. Як виняток, можна назвати лише столицю Хазарської держави (Ітиль) та фортецю Саркел. На початку XIII століття ці степи являли собою великий кочівницький ареал, оточений з усіх сторін осілими цивілізаціями Русі, Волзької Булгарії, Хорезму, Північного Кавказу.

Утворена тут нова держава в короткий строк змінила попередню картину. Але в 40-х роках ситуація залишалася ще сталою: монголи спочатку використовували вже наявні до їхнього приходу міста, що розміщувались досить далеко від власне степових просторів. Найяскравішим прикладом у цьому плані може бути Великий Булгар, де вперше почалося карбування золотоординських монет.

За дослідженнями вчених, можна виділити наступні стадії містобудівництва в Золотій Орді: період відновлення і використання старих міст, що існували до приходу монголів у 40-х роках XIII ст. та початок містобудівництва в степах за хана Бату – перша половина 50-х років XIII ст. Із середини 50-х років XIII століття спостерігається

піднесення містобудівництва, яке уповільнюється в 70-х роках XIII століття. Новий розквіт містобудівництва припадає на час правління Узбека і Джанібєка – з другого десятиліття до 60-х років XIV століття. Зменшення і спад містобудівництва починається з 60-х років XIV століття, пов'язане з розпадом Золотої Орди [11, 78].

Кожен з цих періодів відображає основну лінію політичного й економічного розвитку Золотої Орди на певному етапі її історії. Початкова стадія виникнення міст пов'язана з формуванням внутрішньополітичної системи держави. У подальшому зростанні окремих міст і загальному розширенні їхньої мережі на перший план виходять економічні фактори, зумовлені розвитком зовнішньої і внутрішньої торгівлі, ремесла та формуванням певних господарсько-економічних районів.

В. Л. Єгоров стверджує, що життя переважної більшості золотоординських міст припиняється протягом дуже короткого строку, майже одночасно – внаслідок другого походу Тимура на Золоту Орду (60-ті роки XIV ст.) [11, 78].

Розглянемо міста, що цікавлять нас у межах цієї статті. В Пруто-Дністровському межиріччі В.Л. Єгоров виділяє наступні. Аккерман (Білгород, Маврокастро, Монкастро, нині – Білгород-Дністровський). Місто було на правому березі Дністровського лиману на руїнах давньогрецької Тіри. Археологічними розкопками відкрито й шари XIII – XIV ст. Виходячи із знахідок золотоординських монет, місто було залишене монголами в 60-х роках XIV ст. Протягом першої половини XIV ст. Аккерман був великим морським портом Золотої Орди, тісно пов'язаним з генуезькими колоніями Криму. Особливе значення з розкопок в Аккермані має дослідження жител рядового населення, що дає можливість визначити зв'язки міста з традиціями центральних районів Золотої Орди, які переконливо простежуються в окремих рисах облаштування житла: наявність печей (тандирів), лежанок (суф), умивальників у підлозі (тошна). Це засвідчує присутність у місті значної кількості власне монгольського та середньоазійського населення. Деякі побутові пристрої Аккермана були видозмінені з метою пристосування їх до місцевих умов (наприклад, система опалення приміщення) [17].

А.А. Кравченко приходять до висновку, що Білгород відзначається своєю архітектурою та матеріальною культурою в колі пам'яток зазначеного часу і, можливо, навіть репрезентує один з локальних варіантів золотоординської культури. Це підтверджує наявність відмінностей у єдиній культурі на величезній території Золотої Орди [17, 120].

Відомості про осілі населені пункти Золотої Орди в регіоні Дніпровсько-Дністровського межиріччя вкрай нечисленні. Зібрані матеріали дають змогу лише назвати окремі місцезнаходження залишків золотоординських городищ без опису їх через відсутність детальної характеристики матеріалів. Це – городище Маяки (поблизу гирла Дністра на лівому березі біля сучасного поселення Маяки), городище Велика Мечетня (на правому березі Південного Бугу біля сучасного с. Велика Мечетня), безіменне городище (на Південному Бузі, в районі злиття з ним річок Кодеми та Синюхи), городище Солоне на лівобережжі П. Бугу (біля с. Солоного на р. Солоній, правій притоці Гнилого Єланця), городище Аргмакли-Сарай (на правому березі р. Громоклеї, правої притоки Інгулу), городище Ак-Мечеть (на правому березі П.Бугу біля с. Ак-Мечеть), городище Баликлей (у гирлі р. Чичаклей).

Золотоординські назви цих міст невідомі, археологічні дослідження їх не проводилися. В. Л. Єгоров вважає описані вище залишки свідченням значного розвитку в регіоні в XIV ст. містобудівництва. Дослідник стверджує, що всі міста знаходяться в північній частині регіону і, очевидно, вирости на торговельному шляху, що з'єднав Прикарпаття з Кримом [11, 42].

У зв'язку з цим особливого значення набуло археологічне вивчення золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на р. Синюсі на Кіровоградщині [3, 4 – 18].

Торговиця – найпівнічніший на Правобережжі Дніпра населений пункт з виразними рисами золотоординської міської культури. Протягом 1997 – 2007 рр. археологічною експедицією Кіровоградського педагогічного університету досліджено кілька об'єктів середньовічного міста, у тому числі лазню та більшу частину ґрунтового могильника.

Некрополь розміщений на північно-східній околиці с. Торговиця за 1,3 км від центру села на північний схід, на схилі високого правого берега р. Синюхи. Обстеження пам'ятки засвідчило її щорічне руйнування ярами, що пролягли впоперек схилу, дощовими й талими водами. Контури й площа могильника остаточно не визначені (близько 5 тис. м²). За одинадцять польових сезонів досліджено 281 поховання. Здобуто цікавий археологічний та антропологічний матеріал [3].

Населення міста було багатоетнічним, що також цілком пояснюється загальною демографічною ситуацією на порубіжжі. Значними є монголоїдні домішки, і в жінок – більшою мірою, ніж у чоловіків. Відчутними є впливи салтово-маяцькі (аланські), болгарські, кочівницькі X–XII ст. на загальному фоні слов'янського населення [3, 5].

На місці, що назване жителями Торговиці як “монетний двір” за 400 м на південний схід від мосту, було зроблено шурф глибиною 1,6 м. Його заповнення складалося із суцільного чорнозему, змішаного із залишками каміння, перепаленого ґрунту, дерева та сажі, що являли собою виразний шар згарища. Серед знахідок – фрагменти середньовічної червоноглиняної та полив'яної кераміки, цегли, керамічних труб, кістки тварин тощо.

Поряд на одній із садиб місцевих жителів у господарській ямі було виявлено значний відтинок водогону з окремих секцій керамічних труб довжиною 0,5 – 1 м. На іншій садибі на глибині близько 2,05 м виявлено залишки трьох глиняних тандирів (печей) східного типу.

Одним з найцікавіших об'єктів Торговиці як міста є залишки цегляної лазні. До останнього часу на території сучасної України лазня була досліджена лише в районі Великих кучугур за 30 км на південь від Запоріжжя [14; 15, 184–187]. Торговицька лазня мала таку ж систему обігрівальних каналів, розміщених під підлогою. Лазні подібного типу, як і сама система опалення (канни), є елементами східного походження, притаманними золотоординській міській культурі.

Таким же східним елементом у системі функціонування населеного пункту в Торговиці були лінії водогону, виявлені на різних, досить віддалених ділянках по селу. Вони склалися із секцій керамічних труб, які вставлялися одна в одну й скріплювалися вапняковим розчином. На Правобережжі Дніпра та на території Молдови залишки таких глиняних труб відомі лише на пам'ятках золотоординського часу: на Кучугурському городищі [8, 187], в Старому Орхеї [4, 10] і в Костештах [19, 122].

Завдяки дослідженням складається враження про Торговицю як один з економічно і політично важливих центрів XIV ст. на Правобережжі Дніпра в золотоординський час. Традиційно в історичній науці склалася думка про запустіння Середнього та Нижнього Подніпров'я у результаті монголо-татарської навали. Але життя на городищах і селищах не припинялося. Тут і надалі мешкало місцеве населення, зберігалися риси давньоруської культури [22].

Про інші пам'ятки золотоординського періоду на Правобережній Україні в літературі відомі лише згадки [1; 2; 20].

Дещо краща ситуація, як уже зазначалося, склалася на Лівобережжі. Сучасні дослідники ставлять на порядок денний проблему активного дослідження цього регіону [13, 46]. Описи середньовічних городищ Нижнього Подніпров'я XVI – першої половини XIX ст. містять дуже суперечливі свідчення щодо характеру цих пам'яток і в більшості випадків визначаються як такі, що належали “татарам”, “франкам” (генуезцям), запорожцям або “кримському хану Мамаю” [13, 46]. Достовірність цих даних

неодноразово критикувалася в науковій літературі, окремі поселення зараховувалися або вилучалися з числа золотоординських городищ. Археологічні дослідження поселень періоду Золотої Орди, що розпочалися наприкінці XIX ст., були незначними, їхні результати опубліковані частково. Винятком є стаціонарні розкопки 1953 р. „татарського” міста в урочищі „Великі Кучугури” (власне й визначив його вперше як “місто” автор дослідження В.Й. Довженок) [8, 184]. Але більшість матеріалів і цієї пам’ятки залишилися неопублікованими.

Крім згаданих чинників, на з’ясування кількості городищ золотоординського періоду, на думку М.В. Єльнікова, вплинули й різні підходи щодо визначення характеру й типів поселень не лише для Нижнього Дніпра, але й для інших регіонів.

За спостереженнями В.Л. Єгорова, у пониззі Дніпра існувало три золотоординських городища або міста – Кучугурське, Таванське та „Кінські Води”. Перше з них було значним адміністративним центром великого регіону, можливо, місто Шехр-ал-Джедід (?). Крім того, дослідник зауважує, що напроти Таванського на правому березі Дніпра було ще одне городище, досліджене 1914 року В.І. Гошкевичем, ранні шари якого датуються XIV ст. Інші поселення регіону, на яких зафіксовані вали, вилучені з числа золотоординських через недостатню археологічну вивченість [13, 50]. Г.О. Федоров-Давидов фіксував на Нижньому Дніпрі одне або два міста чи городища – Запорізьке (Кучугурське) та „Кінські Води” (іноді замість останнього – Таванське) [22, 103].

За А.О. Козловським, яким засвідчено відсутність городищ у регіоні в IX – XIV ст., умовно поселення періоду Золотої Орди поділяються на два типи: поселення із залишками цегляних і кам’яних будівель (Кучугурське) та поселення з напівземлянками та легкими наземними житлами (не досліджувались).

Отже, в своїх роботах дослідники до числа золотоординських городищ (або міст) одностайно відносять поселення без укріплень в урочищі “Великі Кучугури”, де на площі понад 10 га відкрито мечеть з мінаретом, баню, багатокімнатний будинок та інші споруди [8, 185].

М.В. Єльніков вважає за доцільне виключити Таванське городище з кола золотоординських через відсутність археологічних досліджень даного пункту [13, 48]. Дослідник зазначає, що на Нижньому Дніпрі наявні сім поселень із залишками споруд, будівельна традиція яких характерна для пам’яток золотоординського періоду, при цьому дуже важливим є виділення городищ із їх кількості. Поряд з нагромадженням матеріалів вимальовується досить гостра проблема ідентифікації міст та їхнє виділення з-посеред відомих городищ. Необхідність розробки подальшого методологічного трактування понять “місто” і “городище” є очевидною.

Традиційне визначення в науці поняття “городище” – це поселення, укріплене земляними валами або стінами та захищене ровами. Можливо, городища виконували, ймовірно, захисну функцію. Міста, у свою чергу, є ремісничими, торговельними, культурними центрами з чіткими рисами міської архітектури (мечеті, громадські будівлі, лазні та ін.). Окрім того, усі міста Золотої Орди були не лише осередками ремесла й торгівлі, а й важливими адміністративними центрами. Відомі на даний момент матеріали уможливають характеризувати Золоту Орду як державу, де осіла містобудівна традиція стояла на високому рівні для тогочасного суспільства. Специфічні причини виникнення золотоординських міст наклали свій відбиток на їхнє планування й соціальну топографію, яка багато в чому відрізнялася від феодалних зразків того часу в Азії та Європі [10, 61].

До середини XIV століття, коли Золота Орда досягла найвищого розквіту, міста вже не були надзвичайним явищем у степах. Але, незважаючи на значний розвиток осілості, основна маса населення й надалі вела кочовий спосіб життя, що ґрунтувався на

скотарстві. Саме в результаті тісного союзу степу й міст, бурхливого розвитку ремесла та караванної торгівлі й утворився той специфічний економічний потенціал, що тривалий час сприяв збереженню потужності Золотої орди. Цей симбіоз забезпечував створеній кочовиками державі багато важливих для її існування умов. У цій ситуації ці компоненти доповнювали й взаємозабезпечували один одного [18, 39].

Отже, міста в Золотій Орді з'являються внаслідок низки економічних, політичних та інших причин. Серед факторів, що забезпечували існування й розвиток золотоординських міст, вагоме місце посідає наявність сильної централізованої влади. Саме вона створювала умови для виникнення міст, сприяла акумуляції засобів для їхнього розвитку, забезпечила розквіт зовнішньої торгівлі, розв'язала питання грошового обігу на великій території. У свою чергу, новостворені міста не протидіяли загальнодержавній політиці, а були провідниками її у всіх регіонах країни. Більшість міст були адміністративними центрами певних провінцій, де зосереджувався виконавчий, управлінський і податковий апарати, що забезпечували надійну опору центральній владі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Археологические памятники Одесской области: справочник. – Одесса, 1991. – 184 с.
2. Археологічні пам'ятки Української РСР. – 1966. – 464 с.
3. Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 4 – 18.
4. Бырня П.П., Рябой Т.Ф. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхя // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989. – С. 97 – 102.
5. Галенко О. Золота Орда у битві на Синіх Водах. – Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – 172 с.
6. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII – XIV вв. – Л., 1937.
7. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.– Л., 1950. – 478 с.
8. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1961. – Т. X. – С. 184 – 187.
9. Егоров В.Л. Граница Руси с Золотой Ордой в XIII – XIV веках // Вопросы истории. – 1985. – № 1. – С. 16 – 29.
10. Егоров В.Л. Жилища Нового Сарая (по материалам исследований 1959 – 1965гг.) // МИА. – М., 1970. – № 64.
11. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985. – 235 с.
12. Егоров В.Л. Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде // Вопросы истории. – 1974. – № 8.
13. Сльников М. До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – 126 с.
14. Зиливинская Э.Д. Банные постройки в городах Золотой Орды // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М.В. Ломоносова. Тезисы докладов. – М., 1999. – С. 192 – 194.
15. Зиливинская Э.Д. Средневековые бани Нижнего Поволжья // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. – М., 1989. – 280 с.
16. Карашевич І. Правобережні українські землі в золотоординський період // Середньовічні старожитності Південної Русі – України. – Чернігів, 2004. – С. 39 – 41.
17. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (к. XIII – XIV в.). – К., 1986. – 125 с.
18. Моця А.П., Халиков А.Х. Болгар – Киев. Пути – связи – судьбы. – К., 1997. – 192 с.
19. Полевой Л.Л. Поселение XIV в. у с. Костешты // ЗОАО. – 1967. – Т. II.
20. Ратнер І.Д. Довідник з археології України. Херсонська область. – К., 1984. – 103 с.
21. Рафальський О., Моця О. Центральноукраїнські землі в системі економічних зв'язків Золотої Орди // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV – XVI ст.). – Матеріали міжнародної

наукової конференції, присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 110 – 115.

22. Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – 356 с.

23. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. – Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – 172 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позивай Тетяна Дмитрівна – здобувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, асистент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: давня й середньовічна археологія та історія України.